

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена дослідженню основних особливостей Я-концепції особистості, пов'язаної з професійним навчанням. У статті розкриваються найбільш розповсюджені підходи до вивчення професійної Я-концепції особистості та основні теоретико-методологічні принципи.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, самосвідомість професіонала, професійна Я-концепція особистості.

Свідомість – це динамічний процес, у результаті якого формується сукупність образів – образ світу, образ Я тощо. На думку О.Г.Спіркіна, якщо свідомість є суб'єктивною орієнтацією людини в середовищі, то необхідною умовою сприйняття нею себе самої є самосвідомість, орієнтована на осмислення людиною своїх дій, мотивів поведінки, інтересів, місця та ролі в суспільстві. Під самосвідомістю в психології традиційно розуміються різні, хоча і тісно пов'язані між собою явища. Самосвідомість – це суттєвий чинник не тільки самоконтролю, але й самокритики, самовдосконалення і самоприйняття. Рівень самосвідомості може бути різним — від незначного, швидкоплинного контролю за думками, звернених до зовнішніх об'єктів, до глибоких роздумів, до самого себе, коли "Я" є не тільки суб'єктом, але й основним об'єктом свідомості, коли увага приділяється внутрішньому світові особистості. Як відмічає В.В. Столін, самосвідомість формується і змінюється впродовж усього життя людини.

Самосвідомість — це процес, за допомогою якого людина пізнає себе. Самосвідомість характеризується також своїм продуктом – уявленням про себе – "Я-образом" або "Я-концепцією". Я-концепція – це узагальнене уявлення про самого себе, система установок щодо власної особи. І.С.Кон підкреслює, що Я-концепція особистості є динамічним утворенням, а формування, розвиток та зміцнення Я-концепції зумовлені чинниками внутрішнього і зовнішнього порядку. Соціальне середовище справляє сильний вплив на формування Я-концепції. Традиційно в науці виділяється дві форми Я-концепції: реальна та ідеальна. "Я-реальне" – це уявлення особистості про себе (або самооцінка); "Я-ідеальне" – уявлення особистості про себе відповідно до її бажань. За І.С.Коном, реальна й ідеальна Я-концепції розрізняються між собою.

Відповідно до сучасних уявлень, Я-концепція має більш складну структуру, а саме:

- *тілесний образ Я*, до складу якого входять актуальне суб'єктивне сприйняття як зовнішності, так і здатності до функціонування; інтерналізовані психологічні чинники, які є результатом емоційного досвіду індивіда; соціологічні чинники, пов'язані з реакціями соціуму на індивіда; ідеальний образ тіла;
- *теперішнє Я* як система привласнених особистістю в даній момент її життя якостей. Вона мотивує активність особистості, детермінує вибір найближчих цілей, адаптивних механізмів і стратегій;
- *динамічне Я* містить той тип особистості, яким індивід поставив перед собою мету бути, у його структурі центральне місце займають домагання особистості, її ідентифікація з ідеальними для неї людьми, ідентифікація з референтними групами;
- *фантастичне Я* передбачає уявлення особистості про те, якою вона хотіла б стати, якщо можна було б відволікатися від реальних умов життєдіяльності і розвитку;
- *ідеальне Я* – уявлення людини про той тип особистості, яким вона повинна б була бути, виходячи зі засвоєних моральних норм, ідентифікацій і зразків;
- *майбутнє Я* передбачає уявлення індивіда про такий тип особистості, яким вона може бути;
- *показне Я* – це Я, виставлене напоказ, яке приховує якісь риси. Воно ситуативне, однак, досить стійке та багаторазово відтворювальне у відповідних ситуаціях. Це, у першу чергу, адаптивно-захисні утворення особистості, вони частково фальшиві і мають більше схожості з ідеальним Я особистості, ніж з реальним. Така фальш створює труднощі у спілкуванні, але має той позитивний наслідок, що одночасно сприяє просуванню особистості до здійснення свого ідеального Я;
- *фальшиве Я* – викривлене актуальне Я. Для підтримки фальшивих (але бажаних рис). Я особистість систематично використовує такі механізми, як самообман, дискредитація та витискування. Унаслідок цих процесів особистість набуває таких негативних рис самосвідомості і характеру, як побоювання негативної самооцінки, очікування негативного ставлення інших, нездатність до вчинків, які забезпечують самоповагу тощо. Викривлений образ Я перешкоджає правильному розумінню власного досвіду, досвіду інших людей. Здійснюється перехід від викривленого самопізнання до викривленого пізнання навколишнього світу, у першу чергу – соціального.

Я-концепція особистості як розвинена і багатогранна система, нагально потребує окреслення своїх сутнісних та змістово-функціональних параметрів. Це утворення викликає низку близькоспоріднених тлумачень або семантичних трактувань (образ Я, Я-конструкт, Я-образ, образ себе самого тощо). На наш погляд, найбільш раціональним підходом є синонімічне використання термінологічного інструментарію з обов'язковим авторським акцентуванням та виділенням досліджуваних аспектів.

Психологічне дослідження Я-концепції веде в галузь взаємостосунків індивіда та оточення. Ступінь цілісності, стабільності образу Я прямо пов'язаний зі ступенем гармонійності або дисгармонійності взаємовідносин з навколишніми, з якими взаємодіє особистість. Фактично, Я-концепцію можна розглядати як результат апробації людиною своїх самооцінок, домагань і соціально-психологічних очікувань у процесі життєдіяльності. Образ Я – це продукт суб'єктивного відображення особистістю самої себе, його специфічність зумовлена потоком непересічних життєвих ситуацій. Гнучкість соціальної координації дій кожної зрілої особистості ґрунтується на здатності формувати образ Я, а

відносна стійкість її поведінки психологічно забезпечується значним впливом на світогляд узагальненого образу Я, зрілої та цілісної Я-концепції.

Основні функції Я-концепції — регуляція, адаптація, захист, репрезентація, домагання — виконують особистісно-цілеспрямоване мотивування і регулювання діяльності, пізнання, спілкування, поведінки, пошук гармонії між ставленням особистості до себе і до зовнішнього світу. Ці функції Я-концепції потребують урахування їхньої динаміки та ролі в процесі життєдіяльності особистості. Значущий неуспіх знижує усталеність Я-концепції. Протиріччя, конфлікти її складових стають більш загостреними, і людина буває змушена проводити ревізію своїх уявлень про себе і переоцінювати себе. Самоприйняття як глобальне базове почуття прихильності, симпатії до себе, може зрости, знизитися або залишитися на попередньому рівні. Уявлення про себе, що приймаються, можуть легко актуалізуватися й усвідомитися людиною. Описи, які відповідають уявленням особистості про себе, відчуються як суб'єктивно адекватні. Неприйняття уявлень, що входять у Я-концепцію, породжує конфліктні самоставлення, які виражаються в переживанні незадоволеності собою, проблемності свого Я, в тому числі й професійного.

Час первинного оволодіння професією припадає на юнацький вік, але найважливішим періодом розвитку професійної самосвідомості та відносно зрілої самооцінки є студентський вік. Цей період характеризується усвідомленням своєї індивідуальності, неповторності, інтимізації внутрішнього світу, а, головне, саме в цей період формується професійна Я-концепція особистості. На думку Т.В.Алексєєвої, Л.С. Бондар, Т.П. Вісковатової та ін., однією з найважливіших умов формування позитивного образу я є відповідність професії когнітивному емоційно-вольовому і поведінковому компонентам. Унаслідок руйнування зв'язків між ними формується помилкове уявлення про своє професійне Я.

З процесом адаптації особистості до професії пов'язана самооцінка. На етапі навчання, оволодіння професією самооцінка є нестійкою і часто неадекватною, що нерідко призводить студентів, особливо молодших курсів, до стресових станів, фрустрацій. За даними Л.М.Мехайлюк, першокурсники схильні переносити попередню самооцінку, яка склалася під час навчання у школі [7]. Автор вважає, що в даному випадку важливим є формування Я-концепції на етапі професійної підготовки. Професійна самосвідомість починає формуватися в процесі придбання людиною теоретичних знань і практичних навичок. Становлення особистості студента в процесі адаптації до умов навчання у вищому навчальному закладі викликає зміну інтересів, поглядів, ціннісних орієнтацій, життєвих планів, домінуючих мотивів.

Є.А.Клімов вважає, що самосвідомість професіонала містить: усвідомлення своєї належності до певної професійної групи, знання, думки, власну відповідність до певного еталону, знання людини та рівня її значущості в професійних групах, знання про свої сильні сторони та недоліки, бачення себе та своєї професії б майбутньому [5].

Розглядаючи особливості професійної Я-концепції, необхідно звернутися до положення, сформульованого Л.С.Виготським про єдність свідомості і діяльності. Виходячи з даного положення, саме діяльність зумовлює розвиток психіки. З ускладненням розвитку професійної діяльності суб'єкта відбувається вдосконалення взаємозв'язку з предметами і соціальним середовищем, зумовлене специфікою процесії, що сприяє розвитку професійної самосвідомості суб'єкта (К.О. Абульханова-Славська [1]).

Професійна самосвідомість як складне психологічне утворення виконує важливу роль регулювання діяльності, за допомогою якої можлива оцінка професійних якостей, досягнень, планування, напрямів саморозвитку, формування професійно значущих якостей особистості професіонала. Залежно від рівня сформованості Я-концепції, відбувається формування особистості професіонала в будь-якому виді діяльності. Як відмічають Т.В.Алексєєва, Л.С.Бондар, Т.П. Вісковатова В.С. Луньов та ін. професія сприяє виникненню в людини таких рис, поява і розвиток яких зумовлює дану діяльність. У формуванні професійної самосвідомості важливу роль грає формування ідентичності. У найбільш узагальненому розумінні ідентифікація — це уподібнення у формі переживань і дій певної особистості до іншої особистості або моделі. За О.П. Белинською, ідентифікація, в першу чергу, емоційно-когнітивний процес ототожнення суб'єктом себе з іншою людиною або групою людей [2]. Під час навчання в групі людина порівнює себе з певною моделлю або зразком поведінки, які одночасно є значущими умовами переструктурування її самосвідомості, і умовою формування професійної самосвідомості. Професійна самосвідомість розглядається в науці як специфічний феномен людської психіки, що зумовлюється самореалізацією особистістю власних дій у професійній сфері шляхом усвідомлення професійних вимог, професійних можливостей і емоційного ставлення до себе як суб'єкта професійної діяльності. Вона містить у собі такі елементи, як образ професії, образ професіонала і образ себе як професіонала [2].

У структурі професійної самосвідомості на етапі навчання студента слід виділяти такий компонент, як образ майбутньої професії. Це утворення виконує функцію інтеграції, об'єднуючи розрізненні знання й уміння, отримані в різних учбових ситуаціях, в єдине цілісне уявлення про професію, що вивчається, складаючи тим самим професійний образ Я або професійну Я-концепцію.

Формування професійної Я-концепції полягає в поєднанні різних відомостей про професію в одне ціле, установленні їхніх взаємозв'язків, що дозволяє визначити значення кожного нового знання у відношенні до вже наявного, змісту основних структурних елементів (мета, предмет, засоби). У свою чергу, це змістове збагачення стає способом розвитку самого образу професії, її насичення новими уявленнями, які вимагають нового узагальнення, формування концептуальних структур більш високого рівня (Т.П. Зінченко).

Аналіз досліджень М.М. Богашова [3], О.О. Бодальова [4], М.І. Лукьянова та ін. дозволяє виділити наступні принципи розвитку професійної самосвідомості і професійної Я-концепції майбутнього фахівця:

- принцип відповідності до умов діяльності висуває вимоги урахування всіх психофізіологічних особливостей, необхідних для визначення майбутньої професійної спрямованості особистості. Повинна бути поставлена мета формування особистості на основі наявного потенціалу, професійних задатків, закономірностей внутрішнього індивідуального розвитку, пошуку, виявлення та створення умов для розвитку особистісних якостей;

- принцип цілісності припускає формування професійної самосвідомості як нерозривного процесу розвитку особистості в єдності біологічного і психологічного, соціального і духовного, свідомості і самосвідомості,

раціонального та ірраціонального. У науці визнано однаково важливими та значущими всі сторони особистості, але з урахуванням того, що в людині розвивається однаково не все – кожна людина є неповторною;

- принцип діяльнісного підходу визначає важливу роль досвіду буття, професійної діяльності у формуванні професійної самосвідомості. Тому процес професійного навчання особистості повинний супроводжуватися достатньо активною та оплачуваною діяльністю;

- принцип особистісно-орієнтованого підходу до професійного становлення визначає обов'язковість уваги викладача до особистості студента, до його внутрішнього світу і відповідальності перед внутрішнім Я. Успішність формування професійної самосвідомості в процесі навчання характеризується адекватною Я-концепцією, самооцінкою, самовідношенням, гармонією внутрішнього світу людини та відчуттям власної гідності;

В основі позитивної професійної Я-концепції передбачаються такі якості, як самосприйняття, рефлексія, самопізнання, визнання і ухвалення навколишніми, емпатія, власна гідність, життєва активність, емоційна та інтелектуальна незалежність тощо.

Таким чином, професійна Я-концепція особистості є динамічним утворенням, а її формування, розвиток та зміцнення зумовлені чинниками внутрішнього і зовнішнього порядку. Соціальне середовище сильно впливає на формування професійної Я-концепції, більшою мірою, у вигляді спеціально організованого навчання у вищому навчальному закладі.

Основними принципами розвитку професійної самосвідомості і професійної Я-концепції майбутнього фахівця виступають принцип відповідності до умов діяльності, принцип цілісності, принцип діяльнісного підходу, принцип особистісно-орієнтованого підходу до професійного становлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абульханова-Славская К.А.* Деятельность и психология личности / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 334 с.
2. *Белинская Е.П.* Временные аспекты Я и идентичности / Е.П. Белинская // Идентичность. – М.: Изд-во психолого-социального ин-та, 2003. – С. 6-20.
3. *Богашов М.М.* Специфика подготовки психологов к профессиональной деятельности в различных социально-производственных сферах / М.М. Богашов, М.И. Лукьянов// Психологическая наука и образование. – М.: Наука, 1998. – №2. – С. 10-14.
4. *Бодалев А.А.* Общая психодиагностика / А.А. Бодалев, В.В. Столин. – СПб.: Речь, 2003. – С. 346-403.
5. *Климов Е.А.* Образ мира в разнотипных профессиях / Е.А. Климов. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 223 с.
6. *Кон И.С.* В поисках себя / И.С.Кон. – М.: Педагогика, 1984. – 336 с.
7. *Мехайлюк Л.М.* Особливості становлення професійної самосвідомості студентів художніх факультетів в освітньому середовищі / Л.М. Мехайлюк // Актуальні проблеми психології. – Київ, 2006. – Т.7. – Вип. 9. – С.45-49.
8. *Спиркин А. Г.* Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1982. – 300 с.

Подано до редакції 07.12.11
